«БАШ ХӘРЕФТӘНМЕ, ЮЛ ХӘРЕФЕННӘНМЕ?» орфографик сүзлегенә (Казан, ТӘһСИ, 2022) РЕЦЕНЗИЯ

Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикография бүлеге соңгы берничә дистә елда күпсанлы лингвистик һәм тармак сүзлекләре әзерләп чыгарды. «Баш хәрефтәнме, юл хәрефеннәнме?»[1] орфографик сүзлегенең дөнья күрүе дә – бик шатлыклы, күптән көтелгән вакыйга, чөнки ялгызлык исемнәрнең кириллицага нигезләнгән орфографияләрдә баш хәрефтән язылуын һәр мәктәп баласы яхшы белсә дә, берничә сүздән торган ялгызлык исемнәр, дәүләт бүләкләре, диндә изге дип саналган төшенчә атамалары, бәйрәм, тарихи вакыйга, оешма исемнәре язылышында вариантлылык киң таралган. Матбугат битләрендә берничә сүздән торган топонимнарның *Кама Аланы* һәм *Кама аланы*, *Яшел Үзән* һәм *Яшел үзән*, *Кызыл Тау* һәм *Кызылтау* кебек төрлечә бирелеше белән еш очрашырга туры килә. Бу аңлашыла да, чөнки, беренчедән, әлегә кадәр татар телендә баш хәрефләр куллану кагыйдәләренә багышланган махсус белешмәлек юк иде дияргә була. Гомумән, орфографиягә караган хезмәтләрдә, 1941 елда ук расланган «Татар теленең алфавиты һәм орфографиясе» кагыйдәләр җыентыгында да баш хәрефләр кулланылышының нигезләре генә яктыртыла. Икенчедән, җәмгыять тормышында узган гасырның 90 нчы елларында башланган үзгәрешләр нәтиҗәсендә күп кенә төшенчәләргә идеологик ориентирларның үзгәрүе дин белән бәйле атамалар, дәүләт һәм иҗтимагый оешмалар, бәйрәм, тарихи вакыйга атамаларының язылышына тәэсир итте.

Рус орфографиясе буенча белгечләр дә 1956 елда расланган һәм бүгенгәчә үз көчендә калган «Рус орфографиясе һәм пунктуациясе кагыйдәләре»нең баш хәрефтән язуга караган өлешләренең искерүен билгели. Моның шулай икәнен Д.Э. Розентальнең 1980 еллардан башлап берничә тапкыр дөнья күргән «Прописная или строчная?» сүзлек-белешмәлеген, В.В. Лопатин, И.В. Нечаева, Л.К. Чельцова тарафыннан шундый ук исемдә 1999, 2007 елларда чыгарылган орфографик сүзлекләрне чагыштырып карау да күрсәтә.

Шуңа да «Баш хәрефтәнме, юл хәрефеннәнме?» орфографик сүзлеге татар лексикографиясе тарихында әһәмиятле һәм бик вакытлы вакыйга буларак бәяләнергә хаклы.

Хезмәт «Кереш» һәм Р.Т. Сәфәров тарафыннан Россия Фәннәр академиясенең В.В. Виноградов исемендәге Рус теле институтында әзерләнеп, Академиянең Тарих-филология фәннәре бүлеге каршындагы Орфография комиссиясе тарафыннан хупланган орфография ка-

[1] Баш хәрефтәнме, юл хәрефеннәнме?: Орфографик сүзлек / О.Н. Галимова, И.И. Сабитова, Э.И. Сафина, Ф.И. Таһирова, Р.Т. Сәфәров; фәнни ред. Р.Т. Сәфәров. Казан: ТӘһСИ, 2022. 240 б.

гыйдәләренең яңа редакциясенә нигезләнеп язылган «Баш хәрефтән язылу кагыйдәләре» белән башлана. Анда баш хәрефтән язуның гомуми кагыйдәләре; кеше һәм мифологик затларның исемнәре, хайван кушаматлары; географик һәм административ-территориаль исемнәр; астрономия исемнәре; тарихи чорлар һәм вакыйгалар, бәйрәмчараларның исемнәре; дин белән бәйле атамалар; хакимият органнары, оешма, партия исемнәре; документ, сәнгать әсәрләре атамалары; вазифа, дәрәҗә исемнәре; товар билгеләре һәм сортлар, дәүләт бүләкләре исемнәрен язу кагыйдәләре, аерым стилистик мәгънәгә ия күмәклек исемнәрен баш хәрефтән язу очраклары аңлатыла, кыскартылмалар исемлеге бирелә.

Коръән сүрәләренең исемнәрен, диндә үтә әһәмиятле булып саналган төшенчәләрне, кайбер тезмә атамаларны, рус телендә ялгызлык исемнәрдән ясалып, юл хәрефеннән языла торган сыйфат һәм рәвешләрне татарча баш хәрефтән язу, куштырнаклар куллануга багышланган бүлекчәләр аеруча игътибарга лаек. Чөнки бу өлкәләрдә ныклы кагыйдәләр булмау төрле буталчыклык, аңлашылмаучылыкка китерә иде. Биредә авторның телебезнең эчке хасиятен, үзенчәлекләрен яхшы тоемлап эш итүе сизелеп тора.

Сүзлектә телебездә баш хәрефтән языла торган барлык сүзләрне туплап бирү максаты куелмый. Бу – төрле типтагы ономастик сүзлекләр бурычы. Хезмәттә баш хәрефтән яки юл хәрефеннән язылуы кыенлык тудыру ихтималы булган сүзләр урын алган. Мондыйларга беренче чиратта берничә компоненттан гыйбарәт атамалар (*Кабан Арты, Кабан арты мәчете, Сейшель утраулары (геог.) – Сейшель Утраулары (дәүләт)),* төрле мәгънәдә ялгызлык һәм күмәклек исем буларак кулланылучы омофоннар (*ирек* – бәйсезлек, *Ирек* – кеше, авыл исеме), кайбер аббревиатуралар (*ААҖ*) керә.

Орфографик яктан баш яки юл хәрефе белән генә аерылып торган атамалар төрле сүзлек мәкаләләрендә, ләкин төркемгә берләштерелеп, номерлап бирелә, мәсәлән:

Ак бүре[1] (*мифол.*)
Ак Бүре[2] (*персонаж*)
Акбүре[3] (*авыл*)

Кама буе[1] (*Кама елгасы яры полосасы*)
Кама Буе[2] (*территория*)

Бер типтагы төрле учреждение исемнәре, нигездә, бер сүзлек мәкаләсенә туплап бирелгән:

Театр (учреждение), мәс.: Г. Камал исем. Татар дәүләт академия театры, К. Тинчурин исем. Татар дәүләт драма һәм комедия театры, Зур драма театры (*С.-Петербургта*). Кайберләре исә аерым сүзлек мәкаләсе буларак та урын алган: «Әкият» татар дәүләт курчак театры (35 б.), Казан рус драма театры (110 б.), Казан дәүләт татар яшь тамашачылар театры (112 б.). Дөрес, Буа, Түбән Кама һ.б. дәүләт театрларына ни сәбәптәндер сүзлектә урын табылмаган.

Күп кенә аббревиатураларның дөрес укылышы искәртелү бик урынлы: *АҖ* [аҗэ] (акционерлар җәмгыяте), *АКШ* [акш] *һәм* [акыш] (Америка Кушма Штатлары), *МТС* [эмтээс]...

Кайбер тарихи сүзләр һәм архаизмнарның теркәлүе дә үзен аклый.

Хезмәттә әле күптән түгел генә кулланылышка кергән «Рәис – (дәүләт башлыгы) – Татарстан Республикасы Рәисе» (171 б.), «Аяз Гыйләҗев исемендәге Чаллы татар дәүләт драма театры» (55 б.) кебек яңа атамалар да урын алган. Тимерләң, *яки* Аксак Тимер, *яки* Тимер, *яки* Тимур (тарихи шәхес) (199 б.) кебек берничә вариантта кулланышта булган лексемаларның һәрберсен аерым сүзлек мәкаләсе итеп бирү дә хуплауга лаек, чөнки алар төрле чыганакларда төрлечә бирелә, ә мондый атамаларның берсен норма рәвешендә тәкъдим итү лингвистик сүзлек бурычына керми.

«Баш хәрефтәнме, юл хәрефеннәнме?», орфографик сүзлекләрне исәпләмәгәндә, татарча беренче җитди ортологик, ягъни телнең аерым өлкәдәге нормаларын камилләштереп биргән сүзлек дип бәяләнергә хаклы. Тик аннотациядә «укучылар, студентлар һәм укытучыларга, әдәбиятчылар һәм нәшрият хезмәткәрләренә тәкъдим ителә» дип күрсәтелгән бу сүзлек тармак нәшриятында нибары 600 данә тираж белән дөнья күргән. Димәк, ул китап кибетләре киштәләренә барып җитмәячәк һәм хәтта укытучылар, матбугат хезмәткәрләре кулына да кермәячәк. Шуңа да бу кыйммәтле хезмәтне зур тираж белән Татарстан китап нәшриятында кабаттан бастыру таләп ителә. Бу яңа тулыландырылган басманы әзерләгәндә искә алу өчен, кайбер тәкъдим-киңәшләребезне дә күрсәтеп үтәбез.

1. Мондый төр сүзлекләрдә еш кулланылган гипероним (родовое название) төшенчәсен *ыру атамасы* (17 б. һ.б.) дип калькалаштыру, безнеңчә, уңышлы түгел, бәлки *төркем, төр атамасы* дип бирергәдер.

2. Татарлар күпләп яшәгән төбәкләрдә, аеруча Башкортстан (республиканың үзендә башкортлар хәзер Башкортостан дип *о* интерфексы белән язалар) территориясендәге язылышы сорау тудыра алган кайбер атамаларны сүзлеккә кертү урынлы булыр иде. Мәсәлән, язылышы русчасыннан да, башкортчасыннан да аерыла торган торак пункт, алар белән бәйле кайбер тарихи объектлар һәм оешма исемнәрен күрсәтергә була:

Аскын мәгарәсе
Бәләбәй педагогика көллияте
Балакатай сусаклагычы
Бөре медицина көллияте
Бөре минераль чыганаклары
Борай күтәрелеше (1918)
Бөрҗән кояш электростанциясе
Җылаер платосы (*геогр.*) һ.б.

3. Ике компоненттан торган дәүләт яки шәһәр гражданнарын белдергән сүзләр кушылып һәм юл хәрефеннән языла: алтынурдалы, ярчаллылы, түбәнкамалы һ.б. Балык Бистәсендә яшәүчеләрне ничек атау дөрес була? Бу турыда керештә үк (24 б., п. 9) җентекләбрәк язарга кирәктер.

4. Тагын бер зур мәсьәлә – дини әдәбиятта, революциягә кадәрге текстларда еш очраган атамаларның, исемнәрнең бирелеше. Мәсәлән, Бохараи Шәриф, Хәрәм Шәриф (Иерусалимда) кебек сүзләр, Коръәне Кәримдә, хәдисләрдә очрый торган, хаталы язылуы ихтимал булган сүзләр (мәсәлән, сәдум, сәмум, сәмуд һ.б.). Гомумән, үзебезнең тарихка бәйле сүзләрне күбрәк кертәсе иде. Бу аларның баш хәрефтән язылу-язылмавын гына түгел, гомумән татарча ничек язылышын да теркәр иде. (Тарихчылар, мәсәлән, «кимак кабиләләре» дип яза, юкса дөресе «кимәк» булырга тиештер.) Бәлки, дингә бәйле атамаларның язылышын Диния нәзарәте, тарихи терминнарны – Тарих һәм Археология институтлары, топонимнарны Энциклопедия һәм төбәкне өйрәнү институты галимнәре белән киңәшеп кодификацияләргәдер.

5. Бер типтагы ике компонентлы *Кызылсу, Кызылтау, Кызылъяр* торак пунктлары исемнәре кушылып, ә *Кызыл Кул, Кызыл чишмә, Кызыл Ялан* – аерым һәм зур хәрефтән, ә *Кызыл-Кыя* сызыкча аша язылуы да (136 б.) аңлату сорый. (Бу күренеш үзе үк лексикография бүлегенә киләчәктә рус телендәге «Слитно или раздельно?» тибындагы сүзлек төзү эшенә керешү кирәклеге турында сөйли).

6. Теоретик бүлектә (37 б.) төрле ысул белән ясалган машина маркалары исемнәрен язу кагыйдәләре җентекләп аңлатылса да, сүзлек өлешендә берникадәр төрлелек бар, мәсәлән: «ауди» (автомобиль), ВАЗ (автомобиль), «жигули» (машина), «Лада» (автомобиль), уаз (автомобиль) һ.б.

7. Дюма-отец, Дюма-сын дигәнне *атасы Дюма, улы Дюма* дип түгел (14 б.) *өлкән Дюма, кече Дюма* дип бирү уңышлырактыр.

8. Яр Чаллы дәүләт педагогика университеты, Казан (Идел Буе) федераль университетының Алабуга һәм Яр Чаллы институтлары, башка кайбер югары һәм махсус урта уку йортлары да әлегә сүзлектә чагылыш тапмаган.

Санап үтелгән җитешсезлекләр – авторлар коллективы тарафыннан беренче тапкыр башкарыла торган хезмәтләр өчен типик күренеш. Алар, алда искәртелгәнчә, кимчелек дип түгел, ә сүзлекнең яңа тулыландырылган басмасын әзерләгәндә искә алу өчен киңәш буларак китерелде. Җитәрлек тираж белән кабат бастырылган бу сүзлекнең һәр татар зыялысының өстәл китабына әвереләчәгенә шик юк.

Закиров Рәиф Әмирьян улы,
филология фәннәре кандидаты,
Яр Чаллы дәүләт педагогика университеты доценты

Мөхиярова Рәзинә Хәйбрахман кызы,
филология фәннәре кандидаты, доцент,
Татарстан Язучылар берлеге әгъзасы